
RHETOR, POETA ET THEOLOGUS: JUTLUSTAMISEST LUTHERI JA TEMA *INVOCAVIT*'I-JUTLUSTE NÄITEL¹

Urmas Petti

Jutlustamine on arvatavalt imelihtne: tuleb võtta sõrtsuke piibli ja/või kiriku õpetust, teoloogiat, kui soovite, kaunistada see illustreerivate, poetilisi võtteid kasutavate näidetega ning veenvalt, kõiki loogika ja kõnekunsti reegleid kasutades ette kanda. Heas jutlustajas peavad olema koos reetor, poet ja teoloog. Selles mõttes pole kahe aastatuhande jooksul midagi muutunud.

Samas on aeg, taustsüsteem, milles jutlusi ette kantakse, sootuks teistsugune kui näiteks XVI sajandi alguses. Peamine erinevus on praegune trükisõna- ja meediarahkus, mille tekkimisele just Luther ja reformatsioon on tublisti kaasa aidanud. Reformatsiooni võib nimetada ka maailma esimeseks meediakampaaniaks, või nagu Mark U. Edwards selle sõnastab: „Esimest korda lääne ajaloos kasutati trükimeediat massiliikumise kanaliseerimiseks“². Meie praeguse kultuuri infovahetus on (siiani) suuresti kirjalik, milline asjaolu evib vooruste kõrval ka puudusi: „Trükikunst andis inimesele kõrva asemele silma.“³ Toonane kultuur oli aga peamiselt suuline, lugeda mõistsid vähesed, mis tähendab, et jumalateenistusel ja jutlusel, mis täitis mingil moel ka tänase teatri, kino, raadio ja televisiooni rolli, oli ja pidigi olema sootuks teistsugune, arvatavalt märksa olulisem koht.

¹ Artikli aluseks on EELK vaimulike konverentsil 24.01.2012 peetud ettekanne. Uurimistööd on toetanud Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium (sihtfinantseeritav teadusteema SF0180026s11) ja Euroopa Liit Euroopa Regionaalarengu Fondi kaudu (Kultuuriteooria Tippkeskus).

² Mark U. **Edwards**, *Printing, Propaganda, and Martin Luther* (Berkeley: Univ. of California Press, 1994), xi.

³ Marshall **McLuhan**, *Understanding Media: The Extensions of Man*. Critical Edition. Ed. T. Gordon (Corte Madera (CA): Gingko Press, 2003), 116. Vt ka Marshall **McLuhan**, „Meedium ongi sõnum“ – *Vikerkaar*, 7–8 (2011), 52–68.

Samas polnud jutlus hiliskeskajal mitte alati ja kõikjal jumalateenistuse kindel osa, neid peeti ka väljaspool kirikut ja need olid sageli reserveeritud erilisteks sündmusteks, nagu näiteks paastu ja meeleparanduse ajad. Linnades peeti jutlusi sagedamini, maakohtades harvem, jutlustamise õigust ei olnud kõigil vaimulikel.⁴ Kerjusordud – frantsisklased, dominiiklased, augustiinlased-eremiidid – olid esimesed, kes koolitasid oma munki teadlikult jutlustajaiks. Need ordude rändjutlustajad olid üsna populaarsed, kogudusepreestrid tegelesid aga asjaga pigem sporaadiliselt. Patriline perioodi homileetilisest stiilist, st jutlusest kui piibli teksti seletamisest, oli tolleks ajaks suures osas loobunud. Eksegeesi ja teoloogia kohaks oli ülikool, mitte kirik, kuigi vähemalt teoreetiliselt tegid need kaks tihedalt koostööd. Kirikus olid tavaliseks teemajutlused, mis puudutasid usu algtõdesid ja mida peeti rahva õpetamiseks. Seega tuleb toonaseid jutlusi klassikalise keelepruuki kasutades nimetada enamasti sermodeks, mitte homiiliateks.

Keskaegsete manuaalide, nn *libri de arte praedicandi* järgi oli tavalise jutluse ülesehitus umbes selline: kõigepealt esitati *antethema* (piibli lõik, mis teemaga seostus), sellele järgnes palve, teema ise ja viimaks teema alajaotused (kaasa arvatud jutlustaja seisukohti kinnitavad kirjakohtad, valitud lõigud kirikuisadelt ja illustreerivad näited).⁵ Samuti soovitati, et jutlustaja kasutaks publiku tähelepanu võitmiseks sobivaid žeste ja huumorit. Seega koosnes hea jutlus isegi keskajal ikka õpetusest, illustratsioonidest ja retoorikast.

Selles traditsioonis kasvas ja sai hariduse ka Luther. Võib tulla üllatusena, et me tegelikult temast jutlustajana kuigipalju ei tea. Mõistagi pole tema esinemistest säilinud ühtegi audio- ega videosalvestist. Kahjuks pole ta koostanud ka ühtegi tervikkäsitlust ja on üsna harva esitanud teoreetilisi seisukohti jutlustamise teemal,⁶ erinevalt näiteks palvetamisest või piibli lugemisest.

⁴ Vt nt „Predigrecht“ – *Lexikon des Mittelalters*. Bd. 7 (Stuttgart, Weimar: Verlag J. B. Metzler, 1999), 171–172.

⁵ Vt nt Thomas M. **Charland**, *Artes Praedicandi. Contribution à l'histoire de la rhétorique au moyen âge* (Ottawa: Publications de l'institut d'études médiévales d'Ottawa, 1936); Beverly Mayne **Kienzle** (ed.), *The Sermon. Typologie des Sources du Moyen Âge Occidental* (Turnhout: Brepols Publishers, 2000).

⁶ Vt Beth **Kreizer**, „The Lutheran Sermon“ – *Preachers and People in the Reformations and Early Modern Period*. Ed. Larissa Taylor (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001), 39.

Nii palju kui teada, järgisid Lutheri varased jutlused kirjeldatud skolaastilist tehnikat, 1515–1517 ilmus saksa müstika mõju (eriti Tauleri „Theologia Germanica“).⁷ Hiljem aga sai kujuneva reformatoorse jutluse jaoks oluliseks Lutheri seisukoht, mille järgi pühakirjas sisalduvat Jumala Sõna tuleb mõista pigem suulise kui kirjalikuna, otsustav on *viva vox euangelii*. Mõistmiseks ja vastuvõtmiseks ei tule seda muutva väega Sõna mitte niivõrd lugeda, kui kuulda ja seejärel kuulutada, jutlustada. Lutheri jutlustamise programm kõlas seega lihtsalt: evangeelium. Ta enda sõnades: „*Man kan sonst nichts predigen quam de Iesu Christo et fide.*“⁸ Formalselt eelistas Luther piibli tekstil põhinevat homiiliat, mis seotakse kuulava koguduse ja jutlustaja konkreetse situatsiooniga, usule julgustades ja armastusele äratades, aga samas on ta pidanud ohtralt teemajutlusi, nagu seda on ka allpool kõneks tulevad *invocavit*’i-jutlused.

Metoodiliselt sõnastab Luther ühes lauakõnes aastal 1531 aga ikka, et jutlustamine on ennekõike dialektika ja retoorika, õpetus ja motiveerimine, millele lisanduvad illustreerivad näited, mis aitavad kuulajaid jutlustaja sõnu uskuda ja neile kuuletuda:

Dialektika õpetab, retoorika paneb liikuma. Esimene haarab mõistust, teine tahet. Mõlemad koos on Paulusel Rm 12, 8-9, kui ta ütleb: „kes õpetab õpetamiseks, kes julgustab julgustamiseks.“⁹ Need kaks moodustavad jutlustamise meetodi, millest on varasematel aegadel palju, aga väga õpetamata moel [kirjutatud]. Lisandub veel kolmas, jutluse illustreerimine, mis on iseenesest samuti retooriline; aga neist pühakirja kohtadest, näidetest, võrdlustest ja sarnast liiki oraatorikunsti õitest sünnib see, mis võib kuulajaid sundida sinu kuulutatud sõnu uskuma ja neile alluma. Ka see on julgustamine, kui sa ütled: ah, ma tahaksin väga, et te mind järgiksite ja usuksite. Rm 4 on tervikuna retooriline, ühe erandiga selles kohas, kus sõnastab, mis on usk ja õigeusk.¹⁰

⁷ *Ibid.*, 40.

⁸ Predigt am Pfingstmontag (im Hause), 20. Mai 1532. WA (D. Martin Luthers Werke, nn Weimarer Ausgabe) 36,180.

⁹ Eestikeelses tõlkes: „/---/ olgu keegi õpetaja, siis toimigu ta õpetajaametis; olgu keegi hingehoidja, siis toimigu ta hingehoidjaametis /---/“.

¹⁰ „*Dialectica docet, rhetorica movet. Illa ad intellectum pertinet, haec ad voluntatem. Quas utrasque Paulus complexus est Rom. 12 quando dixit: Qui docet in doctrina, qui exhortatur in exhortando. Et haec duo conficiunt modum praedicandi, de quo olim multa, sed indoc-tissima. Accedit autem et tertium, illustrans praedicationem, quod et ipsum est rhetoricum; fit autem hoc locis scripturae, exemplis, similibus et id genus aliis floribus orationis, quibus*

Kristusest ja usust kõneleva jutluse eesmärk on Lutheri meelest seega retooriliste võtete ja sobivate näidete kaasabil kuulajaid õpetada ja õhutada neid seda õpetust järgima.

Kuna aga jutlustamisel on otsene seos Jumala Sõnaga, kuna õige kristlik jutlus ongi Jumala elav Sõna, peab see loomulikult leidma koha igas jumalateenistuses. Mis puudutab piibli osi, siis oli Lutheri üldine soovitus, et äripäevade hommikuti võiks seletada Vana Testamenti, päraslõunal Uut Testamenti; pühapäeva hommikuti evangeeliumi, päraslõunal kas mõnda Uue Testamendi kirja või pikema perioodi vältel järjest tervet piibli raamatut.¹¹ Säilinud jutlusetekstide põhjal saab öelda, et pühapäevadel ja kirikupühade peajumalateenistusel jutlustas Luther enamasti vanakiriklike evangeeliumiperikoopide üle. Pühapäeva päraslõunalasel jumalateenistusel käsitles ta 1520. aastatel tekste Moosese raamatutest (tänapäevase eristuse kohaselt oli ju Luther vanatestamentlane), alates 1530 sageli ka pühapäeva epistlit. Vahel jätkas aga lihtsalt hommikuse evangeeliumijutlusega või arendas kokkukuuluvate tekstide käsitlused jutluseeriaks – mitmeosaliseks teemajutluseks seega.

Alates saabumisest Wittenbergi aastal 1511 jutlustas Luther regulaarselt, alul augustiinlaste-eremiitide kloostris, hiljemalt 1514. aastast ka linnakirikus. Hiljem lisandus kohustus jutlustada lossikirikus, kui kuurvürsti perekond või nende külalised Wittenbergis viibisid, ning teistes paikades, kuhu teda kõnelema kutsuti või kus ta ametiasjus viibis. Korduvalt pidi Luther pikemat aega asendama toonast linnapastorit Johannes Bugenhagenit, kui see reformatsiooni läbiviimiseks Põhja-Saksamaal või Taanis viibis. Siis võttis ta peale pühapäevaste jutluste enda hooleks ka nädalajutlused kolmapäeva ning laupäeva päraslõunal.

Säilinud on enam kui 2000 Lutheri kolmekümne aasta jooksul peetud jutlust, mis moodustavad hinnanguliselt kaks kolmandikku tema poolt ettekantutest.¹² Kuni aastani 1521 on allikabaas juhuslik ja lünklik. 1522 trükiti esimest korda väljaspool Wittenbergi tähelepanuväärsel hul-

trahi possunt auditores ad credendum et oboediendum verbo tuo, quod praedicas. Est autem exhortatio, quando dicis: Ach, ich wolt gern, das yhr mir folgt und gleubt. Caput 4. ad Rom. est totum rhetoricum uno tantum excepto loco, ubi definit, quid sit fides et iustificatio.“ WA TR 2, 359, Nr 2199 A.

¹¹ Kreizer, „The Lutheran Sermon“, 47.

¹² Kõik arvulised andmed pärinevad artiklist: Hellmut **Zschoch**, „Predigten“ – *Luther Handbuch*. Hg. v. Albrecht Beutel (Tübingen: Mohr Siebeck, 2010), 315–321.

gal Lutheri jutluste töötlusi, mille aluseks olid tänaseks kaduma läinud konspektid. Alates aastast 1523 on kasutada Georg Röreri mahakirjutused. Rörerist sai 1525 Wittenbergi linnakiriku diakon ja kuni jaanuarini 1546 tähendas ta üles peaaegu kõik Lutheri jutlused. Usuisa ise ei pannud oma jutlusi enne kirja ja tema kantslimärkmetest on vaid vähesed säilinud. Rörer kasutas enda väljatöötatud kiirkirja, tõlkis teksti kirjutamise ajal ladina keelde ja märkis saksa keeles üles vaid eriti markantsed formuleeringud. Mõndagi läks tal loomulikult kirjutades kõrvust mööda, teisi asju ei pidanud ta oluliseks – näiteks aja ja kohaga seotud manitsused jutluse lõpus, mille kohta on andmeid teistest allikatest.

Luther ise pole kunagi oma jutlusi trükkis välja andnud, kuigi vahel arendas ta mõne jutluse traktaadiks, mille pealkiri „Sermon“ või „Predigt“ algset konteksti meenutab. Trükkis ilmunud jutluste aluseks on alati Röreri või kellegi teise konspektid. Sageli tundmatuks jäänud toimetaja on neist koostanud loetava teksti, mille täpne sõnastus ei saa seega kuidagi Lutherilt pärineda.

Tänu Röreri mahakirjutustele saab alates 1523 näha, kui sageli Luther jutlustas. Selles tegevuses on märkimisväärseid kõikumisi – peamiselt oli ta ju tegev ülikooli õppejõuna. Näiteks pidas Luther (WA järgi) 1523. aastal 137 või 138 jutlust 86 päeval. 1524 aga „vaid“ 93 jutlust 59 päeval. Lutheri jutlustamistegevuse kõrgpunkt oli aastal 1528 Bugenhageni esimese pikema äraoleku ajal: 195 jutlust 145 päeval.

Evangeelium pidi Lutheri meelest iseenesest inimesi muutma, ja et seda sageli ei juhtunud, oli tema suurim pettumus. 1529 keeldus ta mõneks ajaks Wittenbergis jutlustamast, nimetades kogudust otsesõnu seakarjaks.¹³ 1530 uusaasta päeval, Kristuse ümberlõikamise pühal kuu- lutas Luther aga, et ebapiisava mõju tõttu lõpetab ta jutlustamise üldse: „Ma jutlustaksin parema meelega marutõbistele koortele, kuna see sünnib teiepoolse viljata ja mulle tülga- tuseks. Seega loobun jutlustamisest koguduses ja kaplaniülesannetest ülikoolis.“¹⁴ See „jutlustamisstreik“ kestis – väheste eranditega – siiski üksnes ärasõiduni Coburgi aprillikuus. Kolme- kümnen datel aastatel jäid jutlused sageli ära Lutheri haigestumise tõttu,

¹³ 28.02.1529: „*Et si non possum cavere, das ich unter yhn won, so wil ich doch kein sew hirt werden et committo eos carnifici.*“ WA 29,83.48.

¹⁴ „*Ich wolde liber den tollen hunden predigen, Quia sine vestro fructu et cum tedio meo fiet. Ideo relinquam praedicationem parriochi et Capellani lecturus in Collegio.*“ WA 32,2.

aga enamasti kõneles ta siis linnakiriku asemel kodus omaste, kostiliste ja külaliste keskel. 1540. aasta keskpaigast kuni 1543 lõpuni suutis Luther kehalise nõrkuse tõttu vaid mõned üksikud jutlused pidada. 1545 alates jutlustas aga jälle reeglipäraselt ja ka oma viimasel reisirajal Eislebenisse tõusis ta korduvalt kantslisse, viimane kord kolm päeva enne surma.¹⁵

Nagu öeldud, ei publitseerinud Luther enda peetud jutlusi, aga ta on koostanud kogumikke näidisjutlustega „ebakindlatele jutlustajatele“ ning saksa keeles ka majaisadele. 1521 ilmus kõigepealt adventiajaks ladina keeles „Enarrationes epistolarum et evangeliorum quas postillas vocant“. Wartburgis maapaos viibides alustas Luther saksakeelsete näidisjutluste kirjutamist adventi- ja jõuluajaks, mis ilmusid 1522 („Wartburgpostille“).¹⁶ Ta täiendas neid 1525 tekstidega paastuajaks („Fastenpostille“),¹⁷ nii et kokku sai „Kirchenpostille“. Lisandused ülejäänud kirikuaastaks alates ülestõusmispühadest („Sommerpostille“) ja väiksemateks pühadeks („Festpostille“) ning teine „Winterpostille“ ilmusid 1526–28,¹⁸ aga nende puhul on tegemist Stephan Rothi tööstustega Lutheri jutlustest.

1521–25 koostatud „Kirchenpostille“ sisaldab niisiis küll autentseid Lutheri tekste, aga mitte tegelikult peetud jutlusi. Luther kujundas need jutlusetavaliselt, ent lisas informatsiooni piibli algupärase sõnastuse kohta või temaatilisi ekskursse, mis polnud kantslist ettekandmiseks kohased. Oma „Saksa missas“ 1526 soovitas Luther neid „postillejutlusi“ jumalateenistusel lihtsalt raamatust ette lugeda, et pakkuda tuge pastoritele, kes end jutlustamise kunstis ehk kõige tugevamana ei tunne, et vältida evangeelse õpetuse meelevaldset tõlgendamist ja ka lihtsalt lobisemist, „sinisest partidest“ jutlustamist Lutheri sõnutsi.¹⁹ See tava püsis elujõulisena veel kaua pärast Lutheri surma.

¹⁵ 15.02.1546: Predigt über Matth. 11,25ff. zu Eisleben gehalten. WA 51,187–196.

¹⁶ WA 10 I 1-2.

¹⁷ WA 17 II.

¹⁸ WA 21.

¹⁹ „Es were das beste, das man verordente, die postillen des tages gantz odder eyn stücke aus dem buch dem volck fur zu lesen, nicht alleyn umb der prediger willen, die es nicht besser kunden, sondern auch umb der schwermer und secten willen /---/ Sonst, wo nicht geystlicher verstand und der geyst selbst redet durch die prediger /---/, so kompts doch endlich dahyn, das eyn iglicher predigen wird was er wil, und an stat des Euangelii und seyner auflegunge widderumb von blaw endten gepredigt wird.“ WA 19, 95.

INVOCAVIT'I-JUTLUSED²⁰

3. jaanuaril 1521 andis paavst Leo X välja bulla „Decet Romanum Pontificem“, millega Luther ekskommunitseeriti. 25. mail 1521 järgnes Wormsi riigipäeva edikt, mis kuulutas ta Saksa riigis lindpriiki. Riigipäeval ülekuulatud Luther „rööviti“ tagasiteel kuurvürst Friedrich Targa käsul ja peideti Wartburgi lossi Eisenachis. Peaaegu aasta veetis ta seal karvakasvanud junkur Jörgina, tõlkis Uue Testamendi saksa keelde ja koostas hulga teisi olulise tähendusega kirjutisi. Wittenbergis arenesid sündmused samal ajal omasoodu ning viisid viimaks tõsise kriisini.²¹

Kuigi Luther selle kriisi lõpuks lahendas, oli just temal oluline roll ka selle puhkemisel, seda nii teoloogiliselt kui ka poliitiliselt. Esiteks oli võib-olla üks suurimaid Lutheri vigu reformatsiooni varases staadiumis eelistada enda pärijana Philipp Melanchthoni, kes Eliisana Lutheri kui Eelija alustatud tööd peale tema surma jätkama peab.²² Reformatsiooni praktilised vajadused olid toona üksnes kahekümne nelja aastase humanisti õlgade jaoks siiski liiga raske ike. Seetõttu tekkis Wittenbergis võimuvaakum, mille peagi täitsid palju radikaalsemad tegelased. Teiseks oli Lutheri varasem fundamentaalne kriitika missa õpetuse ja praktika aadressil²³ andnud tema toetajate kätte väga ohtliku relva. Kuna missa oli kogu toonase kirikliku vagaduse kese ja allikas, lõi Lutheri ettepanekute tähtseline järgimine (missaohvri ja privaattmissade kaotamine, ilmikarikas jne) plahvatusohtliku situatsiooni, mis hakkas kõigutama lääne kiriku alustalasid.²⁴

²⁰ Acht Sermon D. M. Luthers von jm geprediget zu Wittenberg in der Fasten. WA 10III, 1–64. Eestikeelne tõlge: „Kaheksa Wittenbergis paastuajal peetud jutlust“ (tõlk Urmas Petti) – Martin **Luther**, *Valitud tööd*. Toim Urmas Petti. Avatud Eesti Raamat (Tartu: Ilmamaa, 2012), 350–385.

²¹ Kirjandust Wittenbergi rahutuste kohta vt Bernhard **Lohse**, *Luthers Theologie in ihrer historischen Entwicklung und in ihrem systematischen Zusammenhang* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1995), 161–162.

²² Näiteks 1521 maikuu kirjutab Luther Melanchthonile: „*Ego etiam si peream, nihil perebit euangelio, in quo tu nunc me superas, et succedis Helisaeus Heliam duplo spiritu, quem tibi Dominus Ihesus impartiat clementer, Amen.*“ WA BR 2, Nr. 423, 348.

²³ Vt nt Eyn sermon von dem neuen Testament, das ist von der heyligen Messe. WA 6,353–378.

²⁴ Jörg M. Gereon **Mosig**, „Luther's Eight Sermons at Wittenberg: The Credo of a Gentle Reformer“ – *Heythrop Journal* (July 1, 1999), 340–349, 341–342.

29. septembril 1521 võttis Melanchthon koos oma tudengitega linnakirikus vastu armulauda mõlemal kujul (mis oli ilmikutele keelatud 1414–18 peetud Konstanzi kirikukogu²⁵). Gabriel Zwilling, augustiinlaste kloostri jutlustaja ja sel hetkel liikumise peamine protagonist, jutlustas 6. oktoobril privaattõeliste pühitsemise ja konsekreeritud hostia austamise vastu. 20. oktoobril esitasid ülikooli ja linna vaimulike esindajad Friedrich Targale ettepaneku kehtestada uus kirikukord, millega kuurvürst peaks lõpetama missa kuritarvitamise. Friedrich keeldus reformi läbi viimast, pidades seda ohuks avalikule korrale.

Luther oli ühelt poolt reformijatega solidaarne, teisalt viitas algusest peale ohtudele, mis kaasnevad reformatsiooni ideede muutmisega kõigile kohustuslikuks seaduseks. 1521 detsembri alguses viibis ta mõned päevad salaja Wittenbergis ja oli siis veel kõigi elluviidud uuendustega nõus.²⁶ Pärast tema lahkumist hakati aga missade läbiviimist segama ja preestreid mõnitama; üliõpilased ähvardasid rünnata frantsisklaste kloostrit. Andreas Bodenstein Karlstadtist sai nüüd liikumise juht. Jõulupühadel 1521 rikkus Karlstadt teadlikult kehtivat korda: ta ei kandnud armulauda pühitsetes liturgilisi rõivaid, ütles elementide üle üksnes seadmissõnad ja jättis ära ristimärgi, osalejad võtsid armulauda vastu ilma, et oleks enne pihtinud või paastunud, ja neile anti karikas kätte.

10. jaanuaril 1522 eemaldas Zwilling augustiinlaste Püha Vaimu kabelist altarid, krutsifiksid, maalid ja skulptuurid, mis põletati eesöues. Reformatsioon sai täiesti uue poliitilise iseloomu, kui Wittenbergi raad võttis 24. jaanuaril 1522 ilma kuurvürsti nõusolekuta vastu uue kirikukorra. Selle aluseks olid Karlstadti seisukohad: linnas keelati kerjamine – isegi munkadel; kirikutest kõrvaldati pildid ja ka altarid, kui neid oli üle kolme; missakord kirjutas ette, et preester peab kommunikantidele hostia ja karika kätte andma.²⁷ 6. veebruaril 1522 toimus linnas pildirüüste. Rahutuste vaigistamiseks ei näinud raad enam muud võimalust, kui pöörduda Lutheri poole.

Luther lahkus Wartburgist 1. märtsil ja pidas 9.–16. märtsini oma

²⁵ Sessio XIII, 14.06.1415. Vt *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationem de rebus fidei et morum. Compendium der Glaubensbekenntnisse und kirchlichen Lehrentscheidungen*. Hg. v. Heinrich Denzinger; Peter Hünermann (Freiburg i. Br., Basel [etc]: Herder, 1991), 1198–1199.

²⁶ „*Omnia vehementer placent, quae video et audio.*“ WA BR 2, Nr 443,18.

²⁷ Lohse, *Luthers Theologie*, 165.

kuulsad jutlused. Neis avaldub tema tegelik arusaam reformist ja reformatsioonist: keskne pole missa või kiriku korra välise reformi küsimus, vaid üksikisiku usu uuendamine. Need jutlused tähistavad Lutheri mõju ja spirituaalse autoriteedi kõrgpunkti. Pelgalt kõnelemisega suutis ta maha rahustada Wittenbergi reformijate ägeda puritanismi ning kõrvaldada anarhia ohu. Ent paraku muutus sel ajal ja sellega lisaks liikumise struktuur. Sellest sai akadeemilise asemel pluralistlik ja diferentseeritud rahvaliidumine. Seega juhatasid need jutlused sisse reformatsiooni arengu uue faasi.²⁸ Zwilling allus Lutheri otsustele, Karlstadt aga mitte. Seetõttu markeerivad *invocavit*'i-jutlused ka avaliku lõhenemise algust Lutheri poolehoidjate seas. Edaspidi ei võitle reformaator mitte üksnes Rooma kiriku, vaid ka erinevate evangeelsete gruppide vastu, millised ta kõik võtab kokku sõnaga „*Schwärmer*“, entusiastid.

Invocavit'i-jutluste allikabaasist on säilinud käsikirjalised ladina-keelsed teesid ja üks saksakeelne katkend, mille puhul ilmselt on tegemist eeltöödega. Trükiis ilmunud *invocavit*'i-jutlused põhinevad kõik ühel anonüümsel mahakirjutusel. Veel samal, 1522. aastal ilmub väljaspool Wittenbergi seitse trükki kolmapäevases jutlusest pealkirja all „Ein Sermon durch M. Luther zu Wittenberg gepredigt von den Bildnissen“. Järgmisel aastal antakse kõik kaheksa jutlust välja korra Speyeris ja viis korda Augsburgis.²⁹

Millist õpetust aga Luther oma jutlustes esitab? Ta leiab, et kuulajatel on küll endil selgelt väljakujunenud usuteadvus, aga puudub armastus ning kannatlikkus nende suhtes, kelle usk on nõrgem. Muutuste mõõduks pole mitte õigus neid läbi viia ja isikliku usu tugevus, vaid just nõdrausliste talumise võime. Seetõttu peab siduva korraga reformile eelnema selgitamine ja õpetamine. Luther eristab seda, mis on lunastuse jaoks vältimatult vajalik, ja seda, mis on vaba. Vältimatuna näeb ta üksnes ohrikujutluse eemaldamist missaliturgiast, kõik muud – ka tema enda soovitud – muutused peavad arvestama nõrkade vastuvõtuvõimega ja vältima provokatsioone. Nende kahes esimeses jutluses väljatoodud põhimõtete alusel käsitleb Luther edasisi teemasid, nagu tsölibaat ja kloostritootused,

²⁸ Mosig, „Luther's Eight Sermons at Wittenberg“, 347.

²⁹ Üksikasjade kohta vt Helmar Junghans, „Acht Sermone D.M. Luthers von ihm gepredigt zu Wittenberg in der Fasten (Invocavitpredigten vom 9.–16. März 1522)“ – Hans-Ulrich Delius, *Martin Luther: Studienausgabe*, Bd. 2 (Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1982), 520–529.

piltide austamine, paastumine, armulauariitus ja piht. Kõikides jutlustes kordub märksõna „vabadus“.

See reformistrategia viidi Wittenbergis ka ellu. Allikad vahendavad Lutheri jutluste mõju mõistagi piiratud. Tundub, et trükitud versioonis on kärbitud nii poleemikat Lutheri Wittenbergi vastaste suhtes kui ta enese konkreetseid väljendeid, kuna olulisem oli situatsiooni ületav sisu retseptisioon. Ent ka toimetatud tekst laseb aimata, kui tugevalt argumenteerib Luther neis jutlustes isiklike kogemustega, esineb reformatsiooni algatajana, kes nõuab enda eeskuju järgimist. Ta ähvardab otsesõnu lahkuda, kui kogudus ei peaks teda kuulda võtma. Ikka ja jälle tuleb ta tagasi „peamiste tükide“ juurde, kõneleb piltlikult ja kõnetab kogudust otse, vastandab jutlustes argumente ja vastuargumente, esinedes tõelise „dialektikuna“.

Illustreerivad näited ja Lutheri sõnakasutus on väga heal poeetilisel tasemel ning huumorimeele puudumist talle ette heita ei saa. Näiteks:

... kui isegi poolenisti eesel suudab liturgiat laulda, kuidas ei peaks siis teie oskama õpetusest või [Pühakirja] sõnadest kõnelda või neid edasi anda?³⁰

Või:

Sel ajal, kui mina magasin, või kui ma oma sõprade Philippi ja Amsdorffiga Wittenbergis õlut jõin, nõrgendas Sõna paavstivõimu niivõrd, et ükski vürst ega keiser pole seda nii palju lammutanud.³¹

Või:

... et ükski naine ei tohi pesta altarilina, millel pühitsetakse Kristuse ihu, ja isegi kui see pesija oleks veatu nunn, peaks seda lina olema enne pesnud veatu preester. Või kui keegi on Kristuse ihu puudutanud, tulevad preestrid ja löikavad tal sõrmed maha, ja muud sellesarnast. Aga kui tüdruk on palja preestri juures maganud, vaatab paavst läbi sõrmede ja laseb sel olla. Kui tüdruk käima peale jääb ja lapse sünnitab, laseb ta sellelgi olla. Aga altarilina ega sakramenti puutuda ei tohi. Ent kui ta preestrit ülaltpoolt ja altpoolt katsub, võib see sündida.³²

³⁰ Luther, *Valitud tööd*, 351.

³¹ *Ibid.*, 359.

³² *Ibid.*, 371–372.

Säilinud on ka pealtnägija kirjeldus selle kohta, kuidas Luther kõnelejana mõjus: „Mees on näo poolest lahke, leebe ja rõõmus. Tema hääl on meeldiv ja kõlav, mis laseb mul tema magusat kõneosavust imetleda.“³³ Märgilise tähendusega oli loomulikult Lutheri tõusmine kantslisse puhtaks aetud lõua ja värske tonsuuriga ning linnakassast kinnimakstud tuliüues mungakuues. Lisaks kasutas ta antiigist pärinevaid ja renessansi kõnekultuuris tuntud retoorilisi võtteid,³⁴ nagu oskuslik isikuliste asesõnade tarvitamine. Näiteks esitab Luther kahes esimeses jutluses isikliku tunnistuse (ainsuse esimene isik):

Seepärast, armsad vennad, järgnege mulle, mina olen sellega siia maani hästi hakkama saanud. Mina olin ka esimene, kelle Jumal sellele võitlusväljale saatis. Mina ei saa ju ära joosta, vaid pean jääma niikauaks, kuni Jumal seda tahab.³⁵

Või identifitseerib end oma kuulajatega (mitmuse esimene isik):

Sest on veel paljusid, kes meie sekka tuleksid ja neid asju meelsasti kaasa teha ja omaks võtta tahaksid, kuid siiski ei suuda nad seda praegu hästi taibata. Me ei tohiks neid eemale kohutada. Seepärast osutagem oma ligimesele armastust, muidu ei jää meie tegu püsima.³⁶

Vahel eemaldub ta aga objektiivsusesse (kolmas isik ainsuses või mitmuses):

Sest kellel on usk, kes usaldab Jumalat ja osutab ligimesele armastust, milles ta end iga päev harjutab, see ei pääse kiusatustest, sest kurat ei maga kunagi, vaid tekitab talle üha uusi muresid. Kuid kannatlikkusest sünnib lootus, mis vabana Jumalale alistub ja end temasse kaotab. Nii kasvab usk paljude kiusatuste ja takistuste kaudu üha enam ja saab päevast päeva tugevamaks.³⁷

³³ „Vir est quantum ex vultu apparet, benignus, mansuetus et hilaris. Vox eius suavis et sonora atque etiam ita, ut admirer suavem eloquentiam hominis.“ Albert Burer an Beatus Rhenuanus, 27. März 1522. WA 10III, LIII.

³⁴ Vt Neil R. Leroux, *Luther's Rhetoric: Strategies and Style from the Invocavit Sermons* (Saint Louis: Concordia Academic Press, 2002). Teose lühikokkuvõtte leiab Bruce E. Shieldsi retsensioonist ajakirjas *Homiletics* (December 1, 2003), 42–43.

³⁵ Luther, *Valitud tööd*, 353.

³⁶ *Ibid.*, 355.

³⁷ *Ibid.*, 352.

Vahel ka vastandub kogudusele (teine isik ainsuses või mitmuses):

Nüüd aga ärge tehke mulle sellest, mis „võib olla“, seda, mis „peab olema“, nagu teie seda tegite, et te ei peaks vastust andma nende ees, kes teie armastuseta vabaduse läbi eksitusse on sattunud. Sest kui sa kedagi õhutatad reedel liha sööma ja ta surres ahastades mõtleb: häda mulle, kuna ma söin liha ja olen kadunud – siis selle eest pärib Jumal sinult aru.³⁸

Nendes kahes esimeses jutluses taunib Luther missa kui ohvri ja ühes kujus kommunitseerimise, ent selgitab, et muutuse seadustamine või pealesundimine, enne kui inimesi on veendud muutuse vajalikkuses, on absurdne. Lutheri oskuslik pronoomenite kasutamine aitab säilitada kokkukuuluvust tema ja kuulajate vahel, samal ajal kui ta ägedalt ründab nende radikaalide otsuseid ja tegevust, kes arvatavasti samuti publiku hulgas olid.

Kolmandas ja neljandas jutluses hakkab tööle uus retooriline võte: järjestikustel päevadel peetud jutluste kumulatiivne efekt. Luther alustab iga jutlust lühikese kokkuvõttega eelnenust:

Me kuulsime asjadest, mis „peavad olema“ ja on hädavajalikud, mis peavad sündima just nõnda ja mitte teisiti. Nimelt: nurga- või eramissad tuleb kaotada. Sest kõik teod ja asjad peavad olema nii, nagu Jumal neid käsib või keelab, nii nagu kõrge majesteet on korraldanud. Siiski ei tohi kedagi juukseid pidi neist eemale või nende juurde tirida.³⁹

Neis jutlustes jätkab Luther „peab olema“ ja „võib olla“ eristamist. Ta üritab kuulajaid üha veenda, et on tõesti asju, millega tuleb tegeleda kohe, ent enamik sellest, mille tema radikaalsemad kolleegid on peale surunud, tuleb paigutada ebaolulise kategooriasse, kuni sõna on veennud inimesi muutuma. Kordus kergendab idee omaksvõttu.

Kolmas võte on kontrast. Nii näiteks on viies jutlus ägedalt süüdistav: „Te olete seeläbi sakramendiga, mis on meie ülim varandus, nõnda käitunud, et poleks ime, kui välk ja müristamine teid maha lööksid“⁴⁰ ja kuues enam objektiivselt didaktiline, kuigi mõlemad keskenduvad üksiku kristlase osalemisele Issanda söömaaja sakramendis. Viimased kaks jutlust on samuti kontrastsed. Seitsmes on väga lühike ja süüdistab wittenberglassi armastuse puuduses, mis peaks olema eespool käsitletud Issanda

³⁸ *Ibid.*, 355.

³⁹ *Ibid.*, 360.

⁴⁰ *Ibid.*, 372.

ihu sakramendi vili. Kaheksas on pikem ja käsitleb suhteliselt neutraalselt meelearanduse kolme vormi: avalik noomimine ja kahetsemine koguduse ees, oma süütegude tunnistamine üksnes Jumalale ja erapiht ehk salajane piht, milliseid kõiki Luther peab vajalikuks.

Nimetatud retooriliste võtete kasutamine ja saavutatud tulemus näitab selgelt, kui võimekas suhtleja Luther siiski oli. Ka ülimalt kriitilises olukorras rõhus ta pigem veenmisele kui vastandumisele ning just selles seisneb nende jutluste peamine õppetund; lisaks teadmisele, et Luther oli suurepärase sulesepp ning geniaalne teoloog.

Kokkuvõtte asemel lubatagu mul aga rangest akadeemilisest stiilist veidi kõrvale kalduda ning lühike vabas vormis arutus esitada. Jutlustamine on arvatavalt imelihtne ning ka Lutheri *invocavit*'i-jutlused justkui tõestavad seda. On ju selge, et hea jutlus koosneb õpetusest ehk teoloogiast, väljendusoskusest ehk poeesiast ja kõnekunstist ehk retoorikast. Miks see kõigil jutlustajail aga alati ei õnnestu? Alguse juurde naastes võib oletada, et lisaks loomupäraste eelduste erinevustele mängib tänapäeval rolli ka nimetatud kultuurisituatsioon, mis eelistab suulisele kõnele kirjalikku teksti või vähemalt kipub vaba suulist eneseväljendust analüüsima samade kriteeriumide alusel kui trükitud teksti, isegi kui „trükiteksti loomine ja lugemine eeldavad teistmoodi, mittesimultaanset mõtlemist, mõtlemist põhjuse ja tagajärje kategooriates“.⁴¹ Ent loomulikult pole ka pärast Lutherit kuhugi kadunud spetsiifilised küsimused, nagu see, milles vahekorras peaksid jutluses siiski olema nimetatud kõnekunst, sõna valdamine, illustreerivad näited ja õpetus. Neid ühendada püüdev jutlustaja satub tihtipeale häirivatesse vastuoludesse, kuna retoorika läbiproovitud võtted panevad kahtluse alla tunnete siiruse, poesia ilukõne ja värvikus ähmastavad mõtete täpsust ning õiges õpetuses ei õnnestu paljudel iseendagagi kunagi kokku leppida.

Võib-olla on hoopis Umberto Eco millelegi olulisele jälile saanud, kui ta ühel oma kirjanduslikul tegelasel laseb välja tulla arutlusega, mis küll formaalselt praegust teemat ei puuduta, ent mis ometi võiks olla oma-moodi hoiatavaks juhiseks kõigile jutlustajatele, kes üritavad endas ühendada reetorit, poeeti ja teoloogi:

⁴¹ Ragne **Kõuts**, „McLuhan 100 – mis meist saab?“ – *Vikerkaar*, 7–8 (2011), 70.

... retoorika on kunst, kuidas ilmekalt rääkida sellest, mille kohta pole teada, kas see on tõde, aga poetidel on kohustus välja mõelda kauneid valesid. Samuti tuleb sulle kasuks, kui sa ka pisut teoloogiat õpid, aga teoloogiks ära ürita saada, sest kõigevägevama Jumala asjadega ei tohi naljatada.⁴²

⁴² Umberto Eco, *Baudolino* (Tallinn: Varrak, 2003), 61–62.